

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.5.2.36>**ISTOTA I TREŚĆ DEFINICJI „ORGANIZACYJNE FORMY KSZTAŁCENIA”****Tetiana Hurkova***starszy wykładowca Katedry Edukacji Podstawowej Instytucji spółdzielczej „Zaporoski Obwodowy Instytut Podyplomowego Kształcenia Pedagogicznego” Zaporoskiej Rady Obwodowej (Zaporoże, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0002-8128-664X

gurkova2@gmail.com

Adnotacja. Artykuł przedstawia i teoretycznie uzasadnia treść i istotę definicji „organizacyjnych form kształcenia”, analizuje historię jej rozwoju w edukacji od XVI w. do dzisiaj, ujawnia różne podejścia (w szczególności autor wymienia siedem) do definiowania pojęcia w badaniach naukowców krajowych i zagranicznych, które są pogrupowane w dwa kierunki (poprzez interpretację kategorii filozoficznych „forma”, „forma ruchu materii” i na podstawie istoty procesu kształcenia). Na podstawie przeprowadzonej analizy autor ustalił zależność rozumienia zjawiska formy organizacji kształcenia od filozoficznej interpretacji kategorii „forma” i „forma ruchu materii” oraz na podstawie definicji istoty procesu uczenia się. Szczególną uwagę zwraca się na podkreślenie zewnętrznych i wewnętrznych cech kategorii formy organizacyjne procesu kształcenia, których integracja przyczynia się do wykonywania określonych funkcji (integracyjnych, komunikacyjnych, menedżerskich, psychologicznych, organizacyjnych itp.).

Słowa kluczowe: organizacyjne formy kształcenia, forma, interpretacja filozoficzna, forma ruchu materii, istota procesu kształcenia, znaki zewnętrzne, znaki wewnętrzne.

**ESSENCE AND CONTENT OF THE DEFINITION
«ORGANIZATIONAL FORMS OF TRAINING»****Tetiana Hurkova***Senior Lecturer of the Department of Primary Education of the Public Educational Institution «Zaporizhzhia Regional Institute of Post Graduate Pedagogical Education» Zaporizhzhia Regional Council (Zaporizhzhia, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-8128-664X

gurkova2@gmail.com

Abstract. The content and essence of the definition of «organizational forms of learning» are presented and theoretically substantiated, the history of its development in education from the 16th century is analyzed. to date, various approaches to the definition of the concept in the research of domestic and foreign scientists are grouped in two directions. The author analyzes the dependence of understanding the phenomenon of the form of the organization of learning on the philosophical interpretation of the category «form» and «form of movement of matter» and on the basis of determining the essence of the educational process. Particular attention is paid to the separation of external and internal features of the category of organizational forms of the educational process, the integration of which promotes the performance of specific functions.

Key words. Organizational forms of learning, form, philosophical interpretation, form of movement of matter, essence of the educational process, external signs, internal signs.

СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ДЕФІНІЦІЇ «ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ НАВЧАННЯ»**Тетяна Гуркова***старший викладач кафедри початкової освіти Комунальний заклад «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради (Запоріжжя, Україна)*

ORCID ID: 0000-0002-8128-664X

gurkova2@gmail.com

Анотація. У статті представлено й теоретично обґрунтовано зміст і сутність дефініції «організаційні форми навчання», проаналізовано історію її розвитку в освіті від XVI ст. до сьогодення, розкрито різні підходи (зокрема, автор називає сім) до визначення поняття в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених, які згруповано у два напрями (через трактування філософських категорій «форма», «форма руху матерії» та на основі сутності навчального процесу). На основі проведеного аналізу автором встановлено залежність розуміння феномену форми організації навчання від філософського трактування категорії «форма» й «форма руху матерії» та на основі визначення сутності навчального процесу. Особливу увагу приділено виокремленню зовнішніх і внутрішніх ознак категорії організаційні форми навчального процесу, інтеграція яких сприяє виконанню специфічних функцій (інтеграційної, комунікативної, управлінської, психологічної, організаційної тощо).

Ключові слова: організаційні форми навчання, форма, філософське трактування, форма руху матерії, сутність навчального процесу, зовнішні ознаки, внутрішні ознаки.

Вступ. Посилення ролі педагогічної науки на сучасному етапі модернізації української школи й розвитку суспільства обумовлює підвищення інтересу педагогів до організації освітнього середовища початкової школи, створення умов для його ефективного формування й розвитку, встановлення відношень між всіма учасниками освітнього процесу в їх спільній діяльності. Разом з тим, учителі усвідомлюють залежність підвищення якості навчання від ряду факторів, серед яких значне місце займають організаційні форми навчання. По суті, вони впливають на реалізацію ідей особистісної орієнтації навчального процесу, обсяг, глибину та усвідомлене засвоєння ключових компетентностей здобувачів освіти, розвиток їх самостійності й творчої активності. Згідно з цим, учитель має бути компетентним у питанні організаційних форм навчання та створювати умови їх реалізації в освітньому середовищі.

Отже, **метою** статті є з'ясування змісту дефініції «організаційні форми навчання», узагальнення та конкретизація сутності цього поняття в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених.

Основна частина. Зауважимо, що в педагогічній літературі зазначене поняття не нове, вперше воно було описане в XVI-XVII ст. Я. Коменським у «Великій дидактиці». Головні характеристики організаційних форм навчання, а саме, постійний склад груп учасників з однаковими навчальними можливостями, проведення занять за встановленим розкладом, початок занять у чітко визначений час, виконання учнями домашнього завдання тощо, склали основу класно-урочної системи навчання, яка відтоді стала провідною організаційною формою навчання в усьому світі (Кушнірук, 2017). Разом з тим, до початку XX ст. поняття «форми» й «методи» навчання не розділялися. Про це свідчать наукові дослідження М. Демкова (1917 р.), М. Олесницького (1887 р.), Л. Соколова (1914 р.), Г. Попова (1914 р.) та ін. У 20-х роках XX ст. форми навчання ототожнювалися вченими В. Павловським (1925 р.), О. Петровичем (1928 р.), В. Помагайбою (1924 р.), М. Шохорем (1924 р.), Р. Allport (1924 р.) та ін. з активними методами навчання, які впроваджувалися в практику тогочасної освіти. Особливості та зміст поняття «форми навчання» аналізувалися у 50-х-90-х роках XX ст. у вітчизняній педагогічній літературі (Гончаренко, 1997; Мальованим, Савченко, 1999 та ін.), в дисертаційних дослідженнях (Антонова, 1981; Шпортенко, 1994; Вихрущем, 2000 та ін.) у контексті вивчення розвитку основних понять педагогіки (Антонов, 1981), питань впорядкування поняттєвого апарату дидактики та її теоретико-концептуальні основи (Вихрущ, 2000; Савченко, 1997), розвитку навчальних форм радянської дидактики (Шпортенко, 1994). Але детальний аналіз різних позицій у визначенні поняття «форма організації навчання» або «організаційні форми навчання» в сучасній педагогічній літературі виявив відсутність однозначного трактування зазначеної категорії, чіткого розуміння шляхів трансформації традиційної класно-урочної системи навчання та її альтернативних форм.

Результати та їх обговорення. Для більш глибокого розуміння зазначеного феномену звернемося до визначення поняття «форма» в словниках та енциклопедичних виданнях (Додаток 1).

Енциклопедичний словник розкриває сутність форми як внутрішньої організації змісту предмета (Прохоров, 1990). У філософському словнику Генріха Шмідта відмічається, що форма – це, перш за все, окреслення предмету, його зовнішня фігура, але, при цьому, це внутрішня будова, структура та певний порядок предмету або перебігу процесу, на відміну від «аморфної» матерії та змісту (Шмідт, 1961). Тлумачний словник Д. Ушакова нараховує дванадцять значень поняття «форма», серед яких: зовнішній вид, окреслення предмету; зразок, за яким виробляється якийсь предмет, пристрій для придання предмету тих чи інших зовнішніх окреслень (Ушакова, 1994). У філософській енциклопедії поняття «форма» визначається як внутрішня організація змісту, яка об'єднує систему стійких зв'язків предмету (Константинов, 1970). У педагогічному словнику форма характеризується як спосіб існування навчального процесу, оболонка для його внутрішньої сутності, логіки й змісту (Коджаспирова, 2000). Цікавим для нашого дослідження є той факт, що в українському педагогічному словнику С. Гончаренка відсутня стаття з визначенням поняття «форма», але наявно є «форми організації навчання», в якій висвітлюється історичний розвиток цього феномену з часів стародавнього світу до впровадження класно-урочної навчальної системи (Гончаренко, 1997). Порівняльний аналіз визначень «форми» в словниках та енциклопедичних виданнях дозволяє виділити внутрішні й зовнішні її ознаки. Таке розуміння зазначеного поняття походить від Г. Гегеля, який відзначав, що форма одночасно міститься в змісті та являє собою щось зовнішнє йому, тобто зовнішня форма, як окреслення предмету, його фігура, дійсним змістом має все інше, тобто об'єкт з усіма його особливостями, отже, і внутрішню форму (Гегель, 1974: с. 298). На думку Г. Гегеля, форма й зміст – це взаємозв'язані діалектичні поняття, що виражають різні, але нерозривно зв'язані аспекти одного предмета – оформлений зміст та змістовну форму. Водночас, форма й зміст предметів знаходиться в процесі постійного розвитку, що обумовлює суперечливий характер їх єдності. Оскільки зміна предметів зазвичай починається з більш рухомого змісту, неминуче настає період, коли стара форма перестає йому відповідати та починає гальмувати процес його розвитку. Відбувається конфлікт між формою й змістом, який розв'язується шляхом руйнування застарілої форми й виникненню нової, що відповідає оновленому змісту. Нова форма чинить активний вплив на зміст, сприяючи його подальшому розвитку. Таким чином, категорії форми й змісту висловлюють суперечливий характер розвитку об'єктивного світу. Дослідження теорії питання визначення феномену «організаційні форми навчання» дозволило встановити залежність його розуміння деякими науковцями сучасності від трактування філософської категорії «форма» та «форма руху матерії» (Додаток 2).

До речі, І.Чередов розглядає цю дефініцію як спеціальну структуру навчально-пізнавального процесу, характер якої обумовлений змістом, способами, засобами та видами спільної діяльності вчителя з учнями (Чередов, 1987: с. 16). Іншою основою для визначення організаційних форм навчального процесу І.Чередов

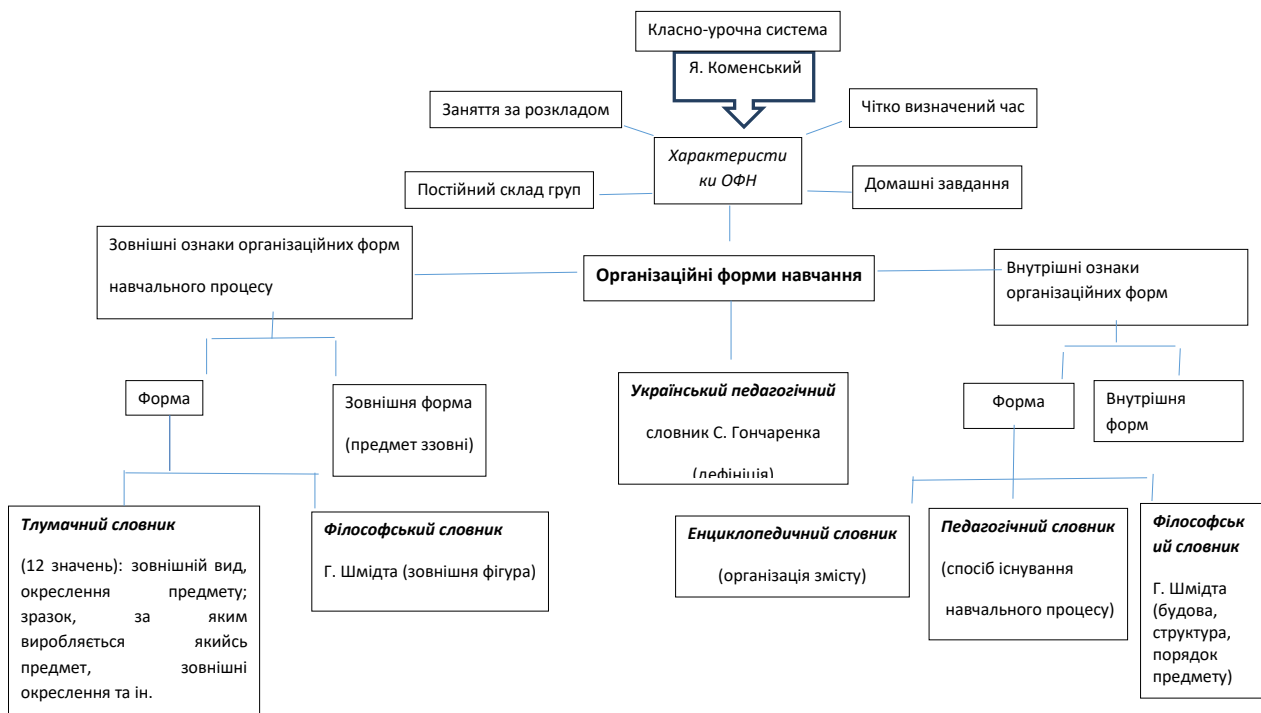
уважає поняття «організація», яке науковець характеризує як впорядкування матеріального чи духовного об'єкта, встановлення взаємозв'язку між його елементами (предметна частина організації), їх дії та взаємодії (функціональна частина організації). Третью підставою у визначенні зазначеного поняття науковець вбачає у виділенні навчальних ланок, для реалізації яких конструюються організаційні форми. Ланки при цьому складають етапи пізнавального процесу, які відповідно до його мети й особливостей розв'язують певні освітні завдання, а саме, формування знань учнів, їх закріплення та удосконалення, розвиток умінь і навичок, застосування отриманого досвіду на практиці, повторення та систематизація вивченого матеріалу, перевірка та контроль засвоєних знань, умінь і навичок. Отже, розкриваючи сутність організаційних форм навчального процесу, І. Чередов характеризує їх предметну (статичну) та функціональну (динамічну) підсистеми. Перша з них складає спеціально впорядковане співвідношення таких взаємозв'язаних компонентів ланки або сукупності ланок, як зміст навчального матеріалу, який фіксується в певних джерелах знань, способи встановлення взаємовідношень між учителем і учнями в процесі діяльності, її емоційний фон, методи, засоби та час функціонування. На відміну від предметної, функціональна підсистема організаційних форм навчання забезпечує впорядкування таких складових її компонентів, як визначення мети та завдань, планування, організація навчальної діяльності, коригування, контроль за виконанням завдань, тобто розкриває динаміку процесу навчання на кожному його етапі. Разом з тим, визначаючи сутність форм організації навчання, М. Махмутов аналізує їх залежність від філософської категорії «форми руху матерії», яка охоплює різноманітні прояви свідомої діяльності людей, серед яких наявною є взаємодія вчителя й учнів у процесі опрацювання навчального матеріалу (Махмутов, 1985). У цьому сенсі автор стверджує, що, якщо для методів змістом є навчальний матеріал, то для форм організації навчання змістом виступає єдність навчального матеріалу й методів, тобто навчальний матеріал у своєму процесуальному русі або в розвитку. Отже, організаційна форма навчання в цьому випадку розглядається як логічна структура змісту й методів навчання та як спосіб їх поєднання й побудови. Виходячи з філософського трактування «форми» як способу вираження змісту та аналізу особливостей формоутворення в педагогіці, В. Безрукова характеризує педагогічну форму як історично сформовану стійку й логічно завершену організацію педагогічного процесу, якій властиві систематичність і цілісність компонентів, саморозвиток, особистісно-діяльнісний характер, сталість складу учасників та наявність певного режиму проведення (Безрукова, 1990). Така характеристика організаційних форм навчання відрізняється від інших концепцій науковців тим, що вказує на її історичну зумовленість та поступове виникнення в умовах організації формоутворення в педагогіці. Подальші пошуки змісту аналізованого поняття дозволили виділити другий напрямок розробки категорії організаційні форми, представники якого В. Дьяченко, І. Журавльов, О. Звягін, О. Новіков, А. Усова та ін. поклали в основу характеристики сутність навчального процесу. Зокрема, концепція трактування В. Дьяченко ґрунтується на розумінні сутності поняття структури спілкування учителя й учнів у процесі їх взаємодії та на підставі структури мовленнєвої діяльності людини (Дьяченко, 1989). Цікавим, на нашу думку, є підхід до формулювання організаційних форм І. Журавльова, який розуміє під ними адаптивну, але непохитну структуру взаємовідношень усіх учасників процесу навчання, функція якого знаходиться в залежності від мети, змісту, способів та методів діяльності (Краєвський, Лернер, 1989: с. 207). Це визначення усуває розгалуження в розкритті проблеми трактування організаційних форм навчального процесу, оскільки характеризує їх у єдності змістових і процесуальних ознак, сприяє співвіднесенню організаційних аспектів з цільовим спрямуванням на самостійність, розвиток і реалізацію. Важливою тезою І. Журавльова в обґрунтуванні дефініції є приналежність форм до засобів організації пізнання змісту освіти та визначення як самостійного джерела їх поповнення. Наприклад, організація засвоєння учнями тієї частини змісту освіти, яка пов'язана з емоційно-ціннісним досвідом, неможлива без побудови спеціальних форм, які покликані забезпечити такий досвід та створити умови для його виникнення. Через такий зв'язок, без спеціальної орієнтації на структуру відносин між учасниками процесу навчання та планування цих відносин реалізація освітньої функції не є повноцінною. Вагомий внесок у розкриття категорії організаційних форм був зроблений науковцем А. Усовою, яка у своїй статті «Система форм навчальних занять» (Усова, 1984) узагальнила багаторічний досвід дослідження форм організації занять у практиці загальноосвітніх закладах та виділила основні їх ознаки. Разом з тим, О. Звягін, виходячи зі свого трактування понять «навчання як діяльність» і «процес навчання», обґрунтував дивергенцію між поняттями «форма організації навчальних занять» і «форма організації навчальної роботи». При цьому категорію «навчальне заняття» автор порівняв з категорією «навчання як діяльність», а категорію «навчальна робота» з категорією «процес навчання» та охарактеризував навчальний процес як результативну безперервну діяльність, яка здійснюється в системі навчальних занять (Звягін, 1986). До зовнішніх ознак організаційних форм навчального заняття науковець відокремив склад учасників навчання, місце й умову проведення занять, розклад з точною регламентацією навчального часу. Внутрішніми ознаками форм організації навчального заняття були визначені дидактична мета, зміст навчального матеріалу, форми, методи та способи діяльності вчителя й учнів, дидактичне обладнання та результат навчання. Суттєвим аспектом у концепції О. Звягіна є обґрунтування механізму конструювання організаційних форм навчальних занять. На його думку, варіації характеристик ознак, які не ведуть до якісних змін в організації змісту навчального заняття, обумовлюють тільки різновиди однієї й тієї ж його форми організації. Дивергенція, що призводить до якісної зміни організації змісту навчального заняття, викликає зміну однієї форми іншою. Значний внесок у розвиток концепції організаційних форм у навчанні, що дозволила б об'єднати всю їх багатогранність, що існує в практиці освіти, був зроблений О. Новіковим, який дослідив їх виходячи з розуміння

поняття вчення, навчальної діяльності учнів незалежно від їх віку, рівня досягнень або типу освітніх програм та самоорганізації їх навчальної діяльності. На думку вченого, організаційні форми можна визначити як механізм упорядкування навчального процесу щодо позицій його суб'єктів, їх функцій та структурних одиниць навчання (Новіков, 2007).

Висновки. Проведене дослідження з визначення сутності й змісту феномену організаційні форми процесу навчання в роботах вітчизняних і зарубіжних учених дозволяє виокремити сім підходів до розуміння зазначеної дефініції, які можна згрупувати у два напрями. Представники першого з них розкривали проблему виходячи з філософського трактування категорії «форма» та «форма руху матерії». До таких науковців належать В. Безрукова, М. Махмутов, І. Чередов та ін. Педагоги іншого напрямку В. Дьяченко, І. Журавльов, О. Звягіна, О. Новіков, А. Усова та ін. основою визначення вбачали сутність навчального процесу. Однак, треба відмітити, що ці дослідники неоднаково розкривали суть поняття організаційні форми навчання та по різному їх іменують. М. Махмутов називав формами навчання, І. Чередов – формами навчальної роботи, О. Звягін – формами організації навчальної роботи, В. Безрукова – формами організації навчальної діяльності тощо. Всі виділені підходи відрізняються як ступенем проникнення в зміст форм організації навчання, так і особливостями становлення й розвитку, що сприяє їх визначенню як самостійної дидактичної категорії, в якій відображаються зовнішні й внутрішні її ознаки – бути внутрішньою організацією змісту навчальних занять з відносно непохитною структурою взаємовідношень суб'єктів процесу навчання, який реалізується з дотриманням певного порядку та режиму. Зовнішні ознаки цієї категорії проявляються в просторово-часовій її визначеності, а саме, режимі занять, складі суб'єктів та місці проведення занять. До внутрішніх її ознак належать структура занять та послідовність їх етапів, стиль взаємовідношень педагога з учнями, спосіб керування навчальною діяльністю, рівень самостійності учнів, дидактична мета, зміст навчання, його методи та поєднання колективного й індивідуального видів діяльності.

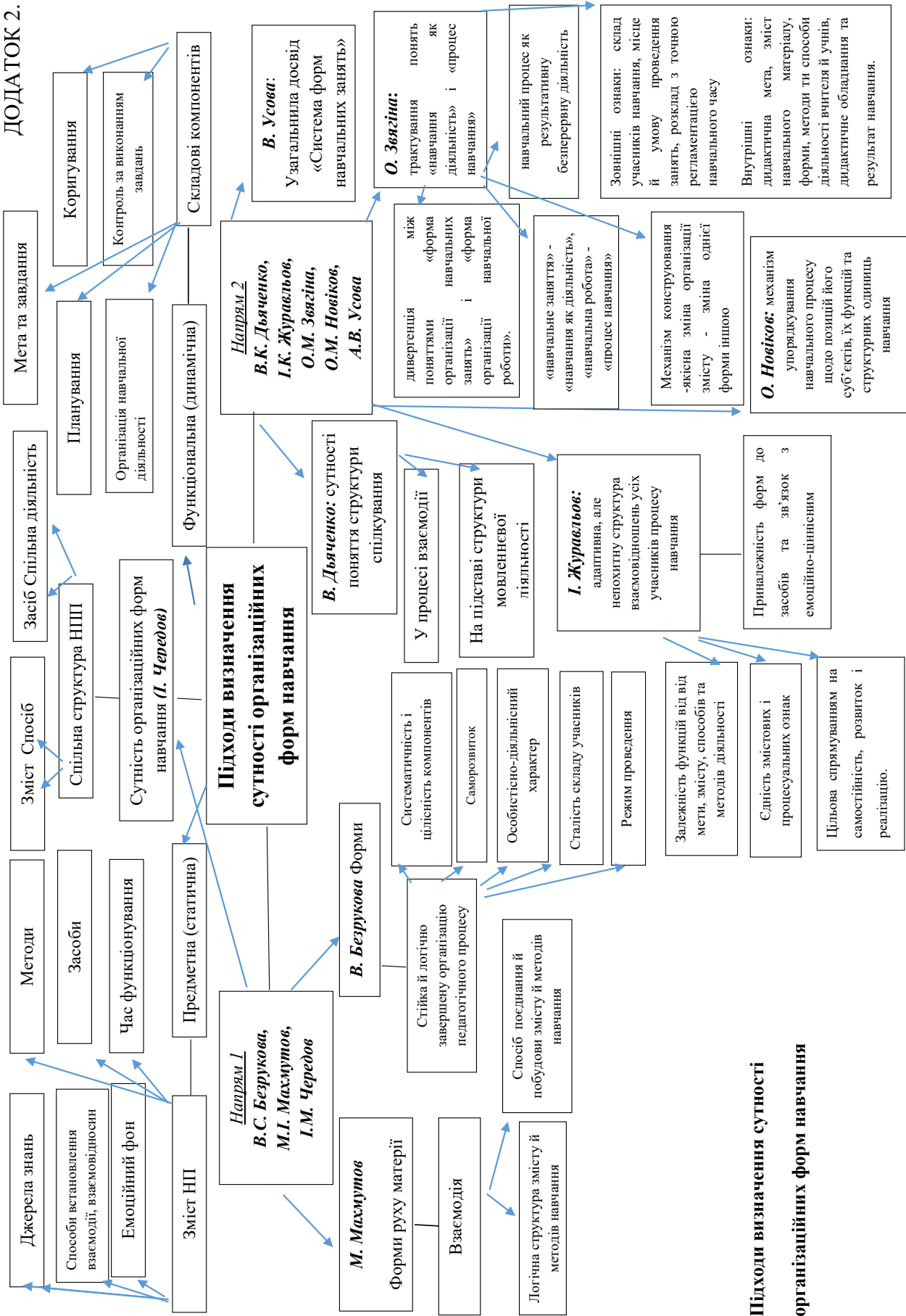
Таким чином, організаційні форми навчального процесу поєднують всі дидактичні категорії та сприяють руху цілей, змісту, методів й засобів навчання, виконують певні специфічні функції, водночас, інтеграційну, комунікативну, управлінську, організаційну та психологічну. Сутність інтеграційної функції організаційних форм складається з надання цілям, змісту, методам та засобам навчання ознак системності та цілісності. Комунікативна функція полягає в забезпеченні та реалізації спілкування суб'єктів у навчальному процесі, його свідомому програмуванні в формах організації активного навчання. Управлінська функція означає, що організаційні форми мають розглядатися і як спосіб керування навчанням та розвитком учнів, і як засіб підготовки учнів до самостійної управлінської діяльності, яка спонукає їх до цілеспрямованого пізнання змісту навчання й формування власного відношення до нього. Психологічна функція проявляється в розвитку діяльнісного біоритму учнів, звички до навчальної діяльності та психічному стані оптимального напруження духовних сил (Додаток 3).

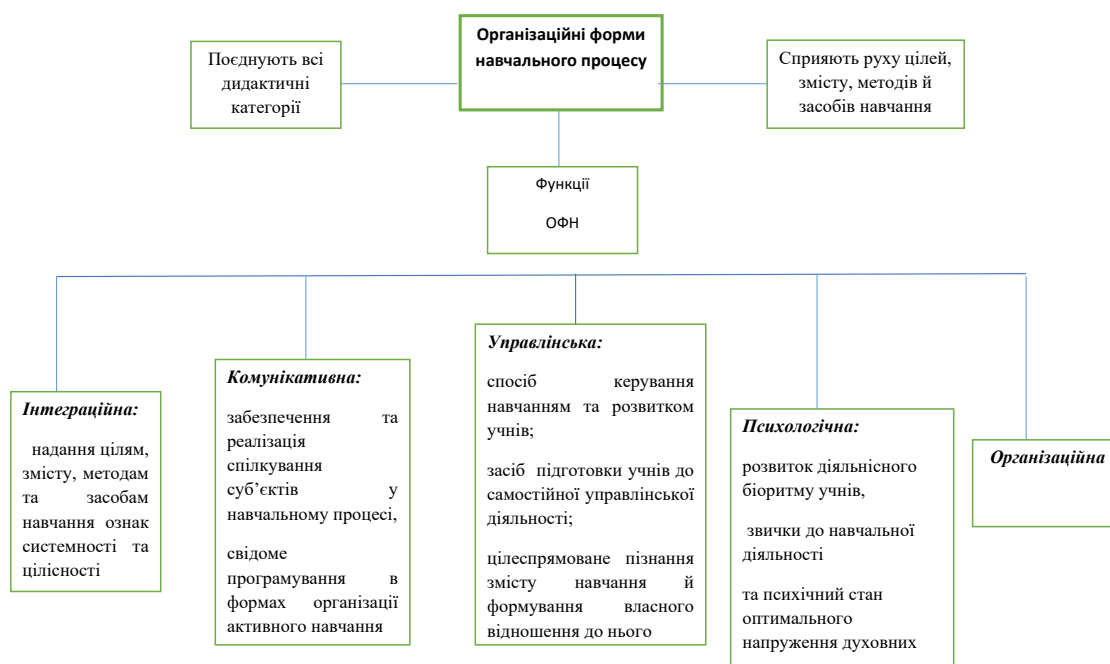
ДОДАТОК 1.

Дефініції «форма», «організаційна форма навчання» в словниках та енциклопедичних виданнях

ДОДАТОК 2.

Сутність і функції організаційних форм навчального процесу

Список використаних джерел:

1. Антонова Л. Становление и развитие основных понятий советской педагогики (1917-1931): *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Київ, 1981. 23 с.*
2. Безрукова В. Педагогика профтехобразования. *Текст лекций. В. С. Безрукова. Свердловск: СИПИ, 1990. С. 171.*
3. Вихрущ В. Развитие теоретико концептуальных основ вітчизняної дидактики (друга половина 19-початок 20 століття): *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Київ, 2000. 38 с.*
4. Гегель Г. Наука логика. *Энциклопедия философских наук. Москва: Мысль, 1974. 452 с.*
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник. *Київ: Либідь, 1997. 376 с.*
6. Дьяченко В. Организационная структура ученого процесса и ее развитие. *Москва: Педагогика, 1989. 160 с.*
7. Звягин А. Развитие дидактической категории «Формы организации учебных занятий. Совершенствование форм учебных занятий в средней школе». *Челябинск: ЧГПИ, 1986. С. 10 - 18.*
8. Коджаспирова Г. Педагогический словарь. *Москва: Академия, 2000. 176 с.*
9. Константинов Ф. Философская энциклопедия. *Т.4. Москва: Советская энциклопедия, 1970. 591 с.*
10. Краевский В., Лернер И. Теоретические основы процесса обучения в советской школе. *Москва: Педагогика, 1989. 320 с.*
11. Кушнірук С. Тенденції формування категоріально-понятійного апарату вітчизняної дидактики у IX– поч. XVII ст.). *European humanities studies: State and Society. Poland Ukraine. Вип. 4 (III). 2017. С. 191 – 204.*
12. Махмутов М. Современный урок. *Москва: Педагогика, 1985. 184 с.*
13. Новиков А. Формы учебной деятельности. *Школьные технологии. Москва: НИИ школ. технологий при участии ред. «Нар. Образование», 2007. № 4. С.18 – 28.*
14. Прохоров А. Советский энциклопедический словарь. *Москва: Советская энциклопедия, 1990. 1632 с.*
15. Савченко О. Дидактика початкової школи. *Київ: Генеза, 1999. 367 с.*
16. Усова А. Система форм учебных занятий. *Советская педагогика. 1984. №1. С. 48 – 51.*
17. Ушакова Д. Толковый словарь русского языка. *Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1994. 1424 с.*
18. Чередов И. Система форм организации обучения в советской общеобразовательной школе. *Москва: Педагогика, 1987. 152 с.*
19. Шмидт Г. Философский словарь. *Москва: Иностранная литература, 1961. 718 с.*
20. Шпортенко В. Развитие форм организации обучения в общеобразовательной школе: (историко-теоретический аспект): *дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1994. 163 с.*

References:

1. Antonova, L. (1981). Stanovlenie i razvitie osnovnyh ponjatij sovetskoj pedagogiki (1917-1931): [Formation and development of the basic concepts of Soviet pedagogy (1917-1931)]: *avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ped. nauk: spec. 13.00.01. Kiiiv, 23 p.* [in Ukrainian].
2. Bezrukova, V. (1990). Pedagogika proftehhobrazovaniija [Pedagogy of vocational education]. *Tekst lekcij. Sverdlovsk: SIPI, P. 171.* [in Russian].

3. Vykhreshch, V. (2000). Rozvytok teoretyko kontseptualnykh osnov vitchyznianoj dydaktyky (druga polovyna 19-pochatok 20 stolittia): [Development of theoretical and conceptual foundations of domestic didactics (second half of the 19th-early 20th century)]: *avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.01. Kyiv*, 38 p. [in Ukrainian].
4. Gegel', G. (1974). Nauka logika. [The science of logic]. *Jenciklopedija filosofskih nauk. Moskva: Mysl'*, 452 p. [in Russian].
5. Honcharenko, S. (1997). Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]. *Kyiv: Lybid*, 376 p. [in Ukrainian].
6. D'jachenko, V. (1989). Organizacionnaja struktura uchenogo processa i ee razvitie [Organizational structure of the scientific process and its development]. *Moskva: Pedagogika*, 160 p. [in Russian].
7. Zvjagin, A. (1986.) Razvitie didakticheskoi kategorii «Formy organizacii uchebnykh zanjatij. Sovershenstvovanie form uchebnykh zanjatij v srednej shkole». [Development of the didactic category «Forms of organization of training sessions. Improving the forms of training sessions in secondary school»]. *Cheljabinsk: ChGPI*, P. 10 - 18. [in Russian].
8. Kodzhaspirova, G. (2000). Pedagogicheskij slovar' [Pedagogical Dictionary]. *Moskva: Akademija*, 176 p. [in Russian].
9. Konstantinov, F. (1970). Filosofskaja jenciklopedija. [Philosophical Encyclopedia]. *T.4. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija*, 591 p. [in Russian].
10. Kraevskij, V., *Lerner, I.* (1989). Teoreticheskie osnovy processa obuchenija v sovetskoj shkole. [Theoretical foundations of the learning process in the Soviet school]. *Moskva: Pedagogika*, 320 P. [in Russian].
11. Kushniruk, S. (2017). Tendentsii formuvannia katehorialno-poniatiinoho aparatu vitchyznianoj dydaktyky u IX– poch. KhVII st. [Trends in the formation of the categorical-conceptual apparatus of domestic didactics in the IX-early XVII century)]. *European humanities studies: State and Society. Poland Ukraine. Vyp. 4 (III)*. P. 191 – 204. [in Russian].
12. Mahmutov, M. (1985). Sovremennyj urok. [Modern lesson]. *Moskva: Pedagogika*, 184 p. [in Russian].
13. Novikov, A. (2007). Formy uchebnoj dejatel'nosti [Forms of educational activity]. *Shkol'nye tehnologii. Moskva: NII shkol. tehnologij pri uchastii red. «Nar. Obrazovanie»*, № 4. P.18 – 28. [in Russian].
14. Prohorov, A. (1990). Sovetskij jenciklopedicheskij slovar'. [Soviet encyclopedic dictionary]. *Moskva: Sovetskaja jenciklopedija*, 1632 p. [in Russian].
15. Savchenko, O. (1999). Dydaktyka pochatkovoї shkoly [Primary school didactics]. *Kyiv: Heneza*, 367 p. [in Ukrainian].
16. Usova, A. (1994). Sistema form uchebnykh zanjatij. [System of forms of training sessions]. *Sovetskaja pedagogika. №1*. P. 48 – 51. [in Russian].
17. Ushakova, D. (1994). Tolkovyj slovar' russkogo jazyka. [Explanatory dictionary of the Russian language]. *Moskva: Gos. izd-vo inostr. i nac. slov.*, 1424 p. [in Russian].
18. Cheredov, I. (1987). Sistema form organizacii obuchenija v sovetskoj obshheobrazovatel'noj shkole. [The system of forms of organization of education in the Soviet secondary school]. *Moskva: Pedagogika*, 152 p.
19. Shmidt, G. (1961). Filosofskij slovar' [Philosophical Dictionary]. *Moskva: Inostrannaja literatura*, 718 p. [in Russian].
20. Shportenko, V. (1994). Razvitie form organizacii obuchenija v obshheobrazovatel'noj shkole: (istoriko-teoreticheskij aspekt): [Development of forms of organization of education in a general education school: (historical and theoretical aspect)]: *dis. kand. ped. nauk: 13.00.01. Kiv*, 163 p. [in Russian].